

ФАШИЗАМ И РЕЛИГИЈА

У настанку и развоју фашизма Католичка црква је одиграла улогу безгрешног зачећа. Своју идеологију она је изграђивала од времена Француске револуције, а нарочито је систематизује после револуције 1848. Основно полазиште је да стварање демократске државе и друштва слободне личности представља колевку из које се рађа атеистички социјализам. Пред тим историјским путем у непознато, она се враћа својим традиционалним учењима о дисциплиновању друштва преко ауторитарних влада. Немачки научник Адолф Харнак је 1913. образложио да је идеал цркве да своје послање оствари „само преко апсолутног монарха као Христовог намесника на земљи“.¹

Фашизам је дуго времена изгледао као покрет који нема систематичну идеологију. Више се везао за Д’Анунцијеве политичке лозинке о тријумфу смрти и херојском начину живота. Никао је из добровољачких група у Гарибалдинској легији у Француској, коју су углавном попуњавали револуционарни синдикалисти. Велики рат 1914. доживели су као револуцију, која ће италијанску нацију увести у светску историју. Кад овај накос 1919. Мусолини повезује у своје борбене организације, даје им традиционални назив католичких синдиката од краја 19. века (*fasci* – савези). Он најпре не зна шта ће са овом запаљивом грађом, сем да је употреби за историјско уједињење италијанске нације. Рат од 1915. први пут ујединио је италијанске сељаке под једном националном заставом.² Од уједињења 1871. Италијани су разједињени у два табора, који се називају „акције“. Мацинијевска Partito d’azione био је либералан покрет, који попуњавају људи лабавог верског осећања и највећим делом масони. Већина народа не учествује у пословима демократске и безверске државе. Црква их организује у различита удружења и задруге. По немачком моделу иза 1848. с времена на време одржавају католичке конгресе за целу Италију. Тако се и цели тај покрет најпре назива *Orga dei congressi*, да би се све више употребљавао и назив „католичка акција“. Тај појам најпре пишу малим словом, као колоквијални назив за широко кретање верника који

¹ Adolf Harnack, *Der Geist der morgenländische Kirche im Unterschied von der abendländischen*, Sitzungsberichte der königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, VII, 1, Berlin 1913.

² Brunello Vigezzi, *Rosario Romeo, Giolitti, la crisi dello stato liberale e la prima guerra mondiale*, Storia contemporanea, 1, XXV, 1994, 26.

не припадају либералима.³ Од једне папске енциклике 1905. дозвољава се католицима да стварају политичке странке и боре се да на изборима преузму државно кормило. Тек од 1919. створиће се католичка странка Хришћанска демократија.

Од уједињења до папског одобрења стварања политичких странака, Италија је била нација без Италијана. Већина становништва се држала папске инструкције „Ни бирати ни бити биран“ и тихом пасивном резистенцијом није дозвољавала држави да се успне на своје ноге. Први светски рат је био топионица националног уједињења оних који су се раније борили за јединствену демократску државу и оне ћутљиве већине која се опирала.

Марксистички и католички теоретичари, после почетка великог окупљања радикалних странака 1919, мисле једнако само у почетку. Слажу се да је италијанска нација подељена и да је већина народа после 1871. према њој остала глухонема. Даље од те заједничке дијагнозе се разилазе. Марксиста Антонио Грамши сматрао је да је разлог овог расцепа било нерешено аграрно питање. Рисоргименто је био револуционаран покрет само до једног степена – обећавао је ослобођење док се 1860. није докопао власти, па у истом часу се одрекао подршке сељака. Резултат је био тај да је већина народа окренула леђа националној револуцији (*Rivoluzione mancata*)⁴ и остала глухонема све до краја рата 1918, када је социјална револуција закуцала на врата.

Католички филозоф хегелијанског идеализма Ђовани Ђентиле сматрао је да је италијанска нација расцепљена, јер је 1871. створена на погрешним темељима. Водили су је углавном људи из масонских ложа, безверци и самозване судије Католичкој цркви као конзервативној установи која се опирала либералним реформама. „Агностичка држава“ отуђила је већи део народа, који су били убеђени верници вођени од својих свештеника. Религија није у људској души занемарљива ствар која би се могла игнорисати. Штавише, она стоји уз бок самој филозофији. Тамо где филозофија не може, или не уме, да нађе пут, вођство преузима религија са својим једноставним објашњењима и слободом да ствара произвољна решења.⁵ Држава се не може стварати без тог основног осећања које људи носе у души. Као сви материјалисти после 1917, тако и идеалисти говоре о неопходности да се изврши револуција. Неки су то називали конзервативном револуцијом, несувислим изразом као кад би се рекло водено уље.

Само је варка ума да су Немци били јединственији у својим националним осећањима. Они су по половици подељени на протестантски и

³ Gainfranco Poggi, *Catholic Action in Italy. The Sociology of a Sponsored Organisation*, Stanford 1967, 20.

⁴ Antonio Gramsci, *Quaderni di carcere*,..

⁵ Giovanni Gentile, *Discorsi di religione (1920.)*, Firenze 1924, 34.

католички део.⁶ Од великог раскола 1557. прошли су кроз тридесетогодишњи религиозни рат, а затим неколико векова прикривања голоотиње расцепа који је бивао све дубљи. Створио се појам црквеног народа („Kirchenvolk“), јер су на две стране створене две заједнице које се не слажу да живе у истој држави. Од револуције 1848. када је пропао покушај да се створи немачка национална католичка црква, са синодом на челу и дозволом свештеничког брака, ова је пукотина само продубљена. И Гебелс је 1942. кукао „да је наша национална несрећа да ми никад нисмо постигли моћ да нађемо једну апсолутно одговарајућу и покривајућу сагласност између онога што називамо националном свешћу и онога што се назива религиозношћу. Шта би то практично значило видимо код јапанске нације. Побожан бити овде значи јапански бити у исто време. Из ове равномерности националне и религиозне мисли и осећања произилази једна патриотска снага и непролазна динамика. Најбољи међу нама звоне око ове последње синтезе“.⁷ И други су, до најновијег времена, видели да постоје две Немачке и да јаз између два црквена народа још није превазиђен.

Верски расцеп нације није никад излечен. Крајем прошлога и почетком овога века постоји покрет који таласа немачком интелигенцијом „Loss von Rom“.⁸ Остао је покрет танталовских мука, коме се чинило да је своје рационалне циљеве увек остављао на дохват руке. Ни социјализам, са својим учењем да човек треба да се отресе самоотуђења и окрене леђа цркви, није прошао много боље. Немци су упорно остајали верни моделу две нације.

У Хрватској је ова митологија јединства била упадљивија, само зато што су образложења била нерационалнија. Створила се нестварна историјска свест о хрватском народу до реке Дрине, или до Тимока, који је православна религија расцепила. Не само да нема јединственога народа, него нема ни јединствене земље на коме он живи. Католички лист „Хрватска смотра“ 1941. вапије о „органској аномалији“ хрватске нације. Она живи на земљишту које је српски клин расцепио на јужни и северни део, а коридор који их спаја није дубљи од 50 km. „Наша политичка повијест, поготово задњих десет декада најеклатантнијим је доказом сталног колебања и тапкања наше народне политике.“⁹ Хрвати се због тог уклетог земљишта увек деле на Југословене и Хрвате. Стварају се теорије о масовном прелажењу католика на православље, а сви примери се углав-

⁶ Helmut Wolser Smith, *German Nationalism and Religious Conflict. Culture, Ideology, Politics, 1870–1914*, Princeton 1995, 13; Kurt Nowak: *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, München 1995, 113.

⁷ Joseph Gebels, *Volendete*, Berlin 1942, код Wolfgang Altgeld: *Katholizismus, Protestantismus, Judentum*, Mainz 1992, 16.

⁸ Kurt Nowak, *o. c.*

⁹ Mladen Donadin, *Unutrašnja kolonizacija Hrvatske kao politički faktor*, »Hrvatska smotra«, 2, IX, Zagreb 1941, 87.

ном наводе у јужној Херцеговини, која сачињава залеђе Дубровника. Младен Лорковић је 1939. унутрашњу колонизацију управо тог подручја сматрао приоритетним националним задатком.¹⁰

У складу са таквим расцепима у католичким народима, први фашистички покрети после 1918. свуда су сматрали да је њихов главни историјски задатак да створе јединствену нацију. Мусолини вели: „Ми смо створили наш мит, а мит су вера и занос. Није ни потребно да то буде стварност. Стварност ће бити само у чињеници да је то подстицај, да је једна нада, да је вера и храброст. Нација и њена величина је наш мит! Овом миту величине који ми желимо да претворимо у потпуну стварност, ми подређујемо све остало.“¹¹

Исти идеал има пред очима и Хитлер у Немачкој. У „*Mein Kampf*“ у он вели како је у младости говорио само једним баварским дијалектом, касније савладао бечки говор, да би доста касно усвојио немачки књижевни језик. Док је чекао да положи пријемни испит за Ликовну академију, урлао је у поворкама хришћанских социјалиста Карла Луегера. Од тог покрета савладао је знање основне школе за будућност. Научио је да ниједан покрет не може бити масован, ако не покреће решавање социјалних питања. Исто је тако научио, да се тај покрет зауставио на погрешном тумачењу антисемитизма. Уместо да, као Георг Шенерер после 1882, створи социјални програм за стварање друштва малих слободних сељака и правично награђених радника и занатлија, Хришћански социјализам је урлао против јеврејских банкара и великог капитала. Најгоре је што је Јевреје сматрао верском заједницом.¹²

Непостојање јединственог националног осећања у народу који је био подељен у два „црквена народа“, немачка култура покушавала је да надомести једном заменом јединствене свести. Уместо националне свести, у Немачкој се развија јединствена расна свест. Један од Хитлерових учитеља, генерал Ерих Лудендорф, 1921. вели да је учињена грешка што није још дубље развијана ова расна свест.¹³ Једино је она у стању да надомести јединство националног осећања. Ова је мисао старија од генерала из Првог светског рата и Хитлер је из тога извукао јасне поуке. Он каже да су сви ранији радикални покрети грешили што су Јевреје сматрали посебном вером. Они су посебна раса и зато их треба гонити. Да су посебна вера, морали би се према њима односити толерантно.¹⁴ Из поуке Павелићу да Хрвати морају водити политику нетолеранције нај-

¹⁰ Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.

¹¹ Emilio Gentile, *La nazione del fascismo. Alle origini della crisi dello stato nazionale in Italia*, Storia contemporanea, 6, XXV, Milano 1993, 841.

¹² Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München 1940, 133. О Хитлеровој наклоности према Georgu Schönereru, „Ein General im Zwilicht“. *Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, Wien 1988, 308.

¹³ Erich Ludendorff, *Kriegsführung und Politik*, Berlin (1921), 1922, 43.

¹⁴ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 59.

мање педесет година, уз примену политике „чишћења тла“ (Bodenreinigung), види се филозофија коју је спроводио у Немачкој. Да би два црквена народа ујединио, морала се водити деценијама дуга политика нетолеранције и насилног чишћења своје свете земље. Из историје покрета „Loss von Rom“ Хитлер је научио правило да никада у историји није пошло за руком једној политичкој партији да споља промени цркву. Он вели да су католички свештеници били субјективни према вери, а објективни према нацији. Сматрао је својом дужношћу да то двоје уједначи. Знатно раније је и Католичка црква звонила против Јевреја. Хитлер је пре 1914. из петпарачког расистичког часописа „Ostara“, који је уређивао калуђер новог реда темплара Јерг Ланц фон Либенфелс од 1908, научио прву азбуку расистичких теорија усвојивши од њих и кукасти крст као расистички симбол. У Италији су језуити 1890. растурили по свим парохијама књижицу „Јеврејско питање у Европи“.¹⁵ Јевреји су оптужени да су „заклети непријатељи нација у којима се налазе“. Овај расизам се у Хрватској исцрпљивао у теоријама о влашком пореклу Срба. За њихово цветање најзаслужнији су католички свештеници Драгановић, Мандић, Боговић–Слуњски.¹⁶

Кад је фашизам дошао на власт у Италији, мислило се да се његова идеологија налази у троуглу – економија слободног тржишта, национализам у спољној политици и државна интервенција у питањима односа рада и капитала.¹⁷ Политичка традиција Католичке цркве се побринула да се ова идеологија уздигне до препознатљивих граница. Управо је католичка традиција, примењена у пракси фашистичке владе, постала идеологија фашистичког покрета. Ђовани Ђентиле је постао министар просвете у првој Мусолинијевој влади. Цркви је вратио привилегију да буде присутна у васпитању омладине и школама. Распеће је враћено у римски Колосеум, одакле су га либерали склонили после 1871. а уведено је и у школе, суднице и касарне.¹⁸

Основну подлогу идеологије фашизма чини теорија о „етичкој држави“.¹⁹ Она се састоји у традиционалном учењу да је капитализам развијен на протестантском Западу и у англосаксонском свету. Тамо су се подигли велики индустријски градови у којима живи богат и безбожан

¹⁵ Giordano Bruno Guerri, *Gli italiani sotto la chiesa. Da S. Pietro a Mussolini*, Milano 1992, 313.

¹⁶ К. Ст. Драгановић: *Massenüberfälle von Katholiken zur „Orthodoxie“ im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Rim, 1937; О. Доминик Мандић, *Postanak Vlahi. Nova povijesna istraživanja*, Buenos Ajres 1956; Milan Bogović – Slunjski: *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982.

¹⁷ Benjamin Crémieux, предговор књизи Curzio Malaparte, *L'Italie contre L'Europe*, Paris 1927, str. II.

¹⁸ Stephan Kuss, *Römische Kurie, italienischer Staat und faschistische Bewegung. Der Vatikan und Italien in der Zeit nach dem Ersten Weltkrieg bis zum totalitären „Wende“ des Mussolini – Regimes (1919–1925)*, Frankfurt a/M. 1995, 156.

¹⁹ J. S. Barnes, *Fascism*, London (1931), 1934, 79.

народ. Демократија се полако суновраћа у атеистички социјализам. Учење о моралној држави требало је да заустави тај пад цивилизације, тиме што ће се створити нова цивилизација.

„Етичка држава“ има два објашњења.²⁰ На првом месту то је пракса Католичке цркве да помоћу фашистичке државе учи народ да се враћа старом моралу. Покрећу се кампање против коцкања, плесова у купаћим костимима, псовања, пљувања и обешчашћивања породице. Цела култура се враћа сељачком животу. Ствара се култ сеоске честитости, па се у италијанској култури јавља феномен „Strapascano“, модел руралног човека здраве памети, крепке породице и уравнотеженог доживљавања живота. Сви су фашизми у свету на прво место стављали потребу подршке сељачком сталежу и враћања радника породици са више деце и животу у предграђима, где би могли да чепркају по својој баштици.

„Етичка држава“ има и друго, много значајније, филозофско образложење. „Антикапиталистичка, аграрна етика“ примењује се и на питање државног суверенитета. Ђентиле је писао: „Ми мислимо да смо по природи слободни. Али ту је цело духовно искуство да покаже како ми освајамо слободу и да свака потврда коју о њој чинимо, заиста представља само једно имплицитно сазнање да слободни били нисмо.“²¹ У Загребу су („Хрватска смотра“ 1941) објаснили да „демократија не значи и нужно владавину народа у слободи, као што се то данас обично каже, већ значи просто владу већине, а не каже ништа о томе, како та већина настаје“.²² Ако је демократија само већина, Мусолини је имао право кад је формулисао да је фашизам „ауторитарна демократија“, држава већине коју води један пророк.

Држава мора бити основана на моралним начелима, а она не долазе од људи него су Божји дар. Сходно томе, људи не могу одредити карактер државе. То је задатак небеса изнад људи, па држава не може бити плод суверенитета слободних грађана. Ова је филозофија стара колико је стар сукоб о томе ко управља државом, краљ или бискупи. Џејмс I Стјуарт је још пре 1625. тврдио да власт у држави долази од Бога и његове цркве, која почива на епископу: „Ако нема епископа – нема ни краља.“ Власт његова долази од Бога, а не од уговора међу људима на земљи. Тек на основу оваквог учења, фашизам прелази на диктатуру једне личности. Мусолини је укинуо парламенат 1925, а нови устав класне хармоније („Carta di lavoro“) ступио је на снагу 1927. Уместо парламента са слободним представницима народа, ствара се парламенат еснафа, који има задатак да унапређује економију и општи просперитет свих класа.

После доласка фашиста на власт 1922, Католичка црква организовала је масовну народну подршку фашизму. Ватикан укида католичку

²⁰ Stephan Kuss, *o. c.*, 157.

²¹ Giovanni Gentile, *o. c.*, 117.

²² Julius: *Demokracija, sloboda i istina*, »Hrvatska smotra«, 1, IX, Zagreb 1941, 3.

странку Хришћанску демократију, коју је био створио. Сам се задовољава реформом свог ванпартијског покрета „Католичке акције“. Папа свуда захтева да се у католичким земљама раздвоји политика од католичког социјалног рада. На основу тога настаје нови тип „Католичке акције“.²³ У Хрватској је то везано за делатност ученог теолога Ивана (Јохана) Мерца. Он је иступио из тајног, заклетог вођства дотадашњег католичког покрета „Орлова“. Главна католичка организација која је изашла из рата 1918. био је „Домагој“. Он је руководио Хрватском пучком странком, а имао је и један војни додатак за одбрану. Водио га је круг образованих људи, које су по аустријској традицији називали „Сениратом“.²⁴

На челу „Католичке акције“ био је папа. Поред тога постојала је и „Средишња хунта“ коју је именовао папа. Затим су ту биле диоцезалне хунте, на челу са епископима. Постојале су мушке, женске, радничке, сеоске, школске, универзитетске организације. Иван Мерц је заслужан што су после 1929, по француском моделу, „Орлове“ заменили „Крижари“. Тек је надбискуп Степинац 1936. успео да створи „Чисту католичку акцију“ која је зависила од њега. Ипак је један њен функционер (Бонифације Перовић: *Хрватски католички покрет*, 1976) оценио да је она била „преузета извана“ и да се велик део њеног чланства придружио револуционарној акцији Анте Павелића.²⁵ „Крижари“ су усташком покрету дали прве омладинске и делом војне формације, које су два дана по оснивању државе одржале параду пред ректоратом и од надбискупа истога дана добиле благослов.

За увођење морала у италијанско друштво 1923. створен је Генерални секретаријат за моралност. Поред вођења кампања бриге за морал, он је имао и незваничну политичку дужност да посредује око доношења нових закона у друштву. Казнени законик из 1927. носи трагове овог посредовања. Секретаријат је био везан за вођство „Католичке акције“, а са Министарством унутрашњих послова разрађивао је методе рекатолизације целе омладине.

Све до 1931. црква је преко свог световног покрета држала широку мрежу социјалних, културних, спортских и других удружења. Њој је једино допуштено да се меша у питања синдикалног организовања и одржава своје синдикате. „Католичка акција“ је била партнерски тоталитарни покрет у држави, који је са званичном владом имао заједничке циљеве, али посебне методе. Препрека потпуном слагању била је жеља фашизма да од нације и њених симбола учини овоземаљско божанство. „Сакрализација нације“²⁶ био је део уобичајеног метода национализовања маса, који је спровођен у свим државама света у којима је стварана на-

²³ Stephan Kuss, *о. с.*, 168.

²⁴ Dr Dragutin Kniewald, *Sluga božji Dr Ivan Merz*, Zagreb 1988, 187.

²⁵ Bonifacije Perović, *Hrvatski katolički pokret. Moje uspomene*, Rim 1976, 214.

²⁶ Emilio Gentile, *Il culto dell littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Rim-Bari 1993.

ционална држава. Нација има своје симболе, фестивале, националне празнике и места култног окупљања.²⁷ У поређењу са другим европским земљама Италија, Немачка и све источноевропске земље су касниле у развоју установа интегрисања нације, па је одатле ова формална и спољна страна национализовања маса ту изгледала наглашенија. И поред присне сарадње католика и фашиста, њихових удружења и посебно идеологије, постојале су одређене разлике. Да би се избегло даље погоршавање ових односа, 1931. извршена је реформа „Католичке акције“. Она се одрекла организовања радничких синдиката и још неких удружења, нагласила свој неполитички карактер и тиме ојачала сарадњу са режимом.

Није никакво чудо да су први нацрти фашистичке идеологије поприцали њену самосталност и посебност у односу на католички покрет. Када је писац Курцио Малапарте 1927. у иностранству објавио „L’Italie contre L’Europe“, оцењивано је да је то први систематичан приказ идеологије фашизма. Књига је стављана у исту историјску раван са Ђобертијевим „Морални и грађански примат Италијана“ 1843. и Балбовим „Надама Италије“ 1844. У та два дела је систематизован историјски програм рисоргимента, када је Католичка црква сумњала у нову нацију и настојала да њену државу организује на федеративној основи.²⁸

Малапарте је оценио фашизам као историјски револт против социјализма, као и демократије западног света која га је увела у живот. За њега је фашизам био нова католичка контрареформација, слична оној која у XVI веку није успела против протестантизма. Од XVI века северна Европа се издваја од заосталог европског југа, па долази до историјске смене улога. Оно што је раније назадовало и сматрало се варварским, сада се богати и изграђује моћну цивилизацију. Њена је основа у критичком духу, насупрот догматском духу католичког југа и православног истока. Победа комунизма у Русији представљала је наставак ранијег англосаксонског развоја и опомену и католичком европском југу.

За разлику од православног Христа који се предавао западној цивилизацији, „католички Христос је наоружан“ и противи се. Фашизам је покушај да се точак историје заустави и да индустријским напретком не самеле у прашину целу постигнуту традицију. Италија у својој историји – вели Малапарте – никад није познавала социјалну борбу класа. Уместо тога, постоји класна хармонија, а борба се води између великих породица, котерија и држава. Италијанска историја је пуна националних тирана и кондотијера, па се управо друштво Фиренце из XV века сматра далеким моделом који фашизам узима као подлогу друштву уједињене италијанске нације.²⁹

²⁷ George L. Mosse, *The Nationalisation of the Masses. Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York 1975, 150.

²⁸ Benjamin Cremieux, *o. c.*

²⁹ Curzio Malaparte, *o. c.*, 150.

Све што је припадало идеологији фашизма носило је печат традиције Католичке цркве. Концепције уметности су биле мешавина футуризма и догматских концепција које су се у оквиру католичке идеологије изграђивале у неколико прошлих деценија. Црква је осуђивала целу модерну уметност, Золу и Толстоја подједнако, препоручивала да се реалистички доживљај обogaћује оптимизмом. Како се Максим Горки налазио у Италији од 1924. до 1929, треба претпостављати да је његов социјалистички реализам иза 1931. био плод неиспитаног надахнућа из савременог италијанског искуства. Херојско доживљавање света, као и склоност гигантској скулптури, архитектури³⁰ која је срачуната да траје за будуће миленијуме, на обе стране ових покрета били су исти.

Фашизми у европским земљама разликовали су се до таквог степена да није могуће упоредити два иста примера. Поред личне диктатуре једне обоготворене личности, једнопартијске политике која национализује масе и државне интервенције у изградњи индустрије и културе, они се разликују по томе што су сви католички фашизми тежили да уведу корпоративни поредак. Корпорације су еснафи, а њихов парламенат представља покушај да се на једном месту скупе представници струка и узајамно сарађују. Уместо класне борбе, то би требало да буде поприште класне хармоније. Сви тоталитарни покрети у католичкој Средњој Европи између два светска рата, укључујући и ненацистички фашизам у Немачкој, били су блиски овом италијанском моделу. Стварање *Republike di Saló* у северној Италији 1944. био је корак напред у доградњи овог социјалног механизма фашизма.³¹ Са уставним одредбама о „подруштвљавању стратешке индустрије“ и увођењу радничког самоуправљања, овај је систем довршен. Југословенско радничко самоуправљање после 1953. било је инспирисано овом еволуцијом корпоративног фашизма.

Католичка црква и фашизам су ишли заједно до кризе фашистичких држава, после првих војничких пораза у северној Африци и под Москвом. Ватикан је од тада настојао да западни савезници потпишу сепаратни мир са фашистичким државама.³² Доласком надбискупа њујоршког Спелмана у Рим у марту 1943, та сарадња достигла је врхунац. Запад је захтевао да се вођства фашистичких држава замене, а црква је остајала при уверењу да су успостављени тоталитарни системи морали да остану. Уместо фашизма у Италији, препоручивала се његова умеренија форма из Португала. Атентат на Хитлера, формирање Бадолеве владе у Италији и завера двојице министара у хрватској влади су били у уској вези са овим.

Хрватски надбискуп Степинац посетио је Рим почетком маја 1943. Његова посета била је у вези са напорима да се спасу сателитске државе и припреми заједнички отпор комунизму. Немачке власти су биле неза-

³⁰ Peter Adam, *The Act of the Third Reich*, London 1994; Vinko Nikolić, *Nacionalni zadaci književnosti*, Zagreb (1941) 1994.

³¹ Silvio Bertoldi, *Saló. Vita e morte della Repubblica sociale italiana*, Milano 1976.

³² Avro Manhattan, *The Vatican in the World Politics*, New York, 1949, 208.

довољне покретом отпора у Југославији и настојале да га смире идејама о обнови југословенске државе. Хитлер се томе опирао под оправдањем да оно што је једном пропало, не може бити обнављано. Још увек су ове идеје разрађиване. Предвиђало се да би се могла створити једна југословенска држава под вођством једног хрватског генерала. Хрватска сељачка странка је у тим плановима, са савезничке и окупационе стране, добила на историјској цени. Наука није испитала до ког је степена вођство југословенског партизанског покрета са овим било повезано.

Развој Југославије после победе комунизма 1945. до њеног слома 1992. био је уско везан за историјске исходе историје европског фашизма. Наука још није до краја истражила околности, значај и последице посете маршала Тита Ватикану 1944. Службена је верзија увек била да се радило само о туристичком обиласку катедрале Светог Петра у Риму. Нема доказа који би ту историју обогатили новим изазовима. Вођство партизанског покрета је настојало да склопи неки уговор са Хрватском сељачком странком у Загребу, која је била ватикански избор за смену усташког покрета поглавника Анте Павелића у Хрватској. Постојала је понуда да се та странка овласти да сама формира аутономну хрватску владу у југословенској федерацији. Лево крило словеначке странке Хришћанских социјалиста сарађивало је са партизанима у ослободилачком рату. Иако су хришћанско-социјалистичке странке сматране варијантом средњоевропског фашизма италијанског, корпоративног типа, оне су биле противници националсоцијализма у Немачкој. У Словенији су сарађивали, барем њихово лево крило, са партизанским покретом. Едвард Коцбек, њихов представник у влади маршала Тита, крајем 1944. био је у тајној мисији у Ватикану током које је преговарао о могућој сарадњи. Склоност вођства Католичке цркве да прихвати одговорност словеначког епископата за сарадњу са немачком окупацијом, а одбијање да то исто протегне и на вођство хрватске католичке цркве, довели су до прекида односа Југославије и Ватикана.

Ипак је систем „подруштвљавања производње“ и увођење радничког самоуправљања у Југославији био инспирисан моделом истоветног покрета у касном фашизму у Италији. Друштвене институције Републике *Saló* постале су модел радничким саветима у Југославији. Структура југословенског парламента до промене устава 1974. била је готово дословна копија уставног поретка у аустријској „Хришћанској сталешкој држави“ 1934–1938, када су аустријски Хришћански социјалисти увели диктатуру и супротстављали се прикључењу Аустрије Трећем рајху. Копирање ових установа у југословенском комунизму ишло је преко словеначког Хришћанског социјализма, члана породице средњоевропског фашизма. Неизбежан је закључак да је титоизам био не историјски прогрес од стаљинизма ка европској демократији, него историјска дегенерација стаљинизма ка средњоевропским тоталитарним покретима на католичкој баштини. Постоји податак да је током 1968. југословенска влада постигла споразум о уређењу односа са Ватиканом уз посредовање владе САД која

је обећала економску и политичку помоћ. Услов овог споразума био је да се геноцид над српским народом у сателитској Хрватској 1941–1945. убудуће више не помиње.³³ Тај податак у историјској науци још није довољно истражен.

У сваком случају, историјски мотиви који су грађени на основама политичке идеологије Католичке цркве инспирисали су одређена збивања у току Ослободилачког рата до 1945, али и историјски развој до данас. Циљеви које је црква постављала до 1945. остајали су исти, али су се методи мењали. Уместо Немачке, САД су постале главни историјски партнер политике Ватикана на Балкану. Ти мотиви су присутни и у постојећем грађанском рату у Југославији, где су тежње за разграничење независне хрватске државе, положај муслимана и отпор постојању југословенске многоверске заједнице остали, или истоветни, или у решењима о положају муслимана, врло блиски.

Постоји могућност да фашизам историјски надживи самог себе у данашњем и будућем развоју. Улога католичке религије на формулисање идеологије фашизма спадала је у мотиве гигантског напора уједињења Европе под немачким и италијанским вођством до 1945. Треба очекивати да ће религија и убудуће играти сличну улогу, иако у промењеним политичким околностима. Уместо заговарања тоталитарних режима, Католичка црква је оставила пуно доказа да се историјски помирила са демократском идејом. Још увек социјални програм Католичке цркве из енциклике 1891. „*Regum novarum*“, као и њених обнова до 1991 („*Centesimo anno*“), може произвести слична решења. Све су верске заједнице, сем муслиманског и америчког протестантског фундаментализма, у фази историјског опадања. Покушаји стварања основе на којој би се Католичка црква модернизовала по америчким протестантским мерилима³⁴ воде сличним решењима. Угарска је била „апостолска држава“ до 1527, Хабзбурговци 1918, Немачка 1945, а данас је то САД.

Постоје предвиђања да ће у САД доћи до новог покушаја идеолошке унификације маса, која ће се цементирати антикомунизмом, страхом, потрошњом и конформизмом.³⁵ То може довести до сличних решења каква су постојала између 1922. и 1945. док је фашизам доминирао светском идеолошком сценом. Антикомунизам и страх су били присутни као фактори у израстању класичног фашизма. Конформизам је довео до масовног затварања очију пред политиком насиља и геноцида коју је водила национална влада. Неке америчке протестантске секте, као мормони, заговарају идеју о оправданости да се америчка демократија шири по свету помоћу ратова и применом агресије на туђе државе. Сарадња неких од

³³ Avro Manhattan, *The Vatican's Holocaust*, 1986, 164, 223.

³⁴ Otto Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme. Glaube, Macht, Politik*, Frankfurt a. M., 1994.

³⁵ Bruno Cartosio, *Anni inquieti. Società, media, ideologie negli Stati Uniti da Truman a Kennedy*, Roma 1992.

тих секти са обавештајним службама (CIA и FBI)³⁶ не обећава демократска решења. Уз веровање да је у историји инстинкт демократије био увек јачи од тежње за насиљем, такве опасности ипак имају рационалну основу. Прерастање хришћанске вере у САД у „Postchristliche Erfahrungs Lehre“ и „Civic faith“, полигон су великих експеримената уједињења света под новим вођством вере. Било би то заиста само претакање старог вина из 1922. у нове мехове.

MILORAD EKMEČIĆ

FASCISM AND RELIGION

Summary

In the genesis of modern fascism the Catholic religion played the role of the Immaculate Conception. Although the problem of the part played by the Catholic church in the structure of fascist movements has largely been examined by modern literature, there is still a counter tendency to eradicate the traces of the Church's responsibility in it. The ghost of »Damnatio Memoriae« is largely looming over the research.

The German scientist Adolf Harnack estimated in 1913 that the basic tendency of the Catholic church has always been to shape the nations and states under the rule of an »absolutistic monarch, as the Christ's vicar upon earth«. In the shaky social atmosphere after the war of 1918, the church helped to level the rifts which existed in Italy and Germany after the unification in 1871. The »agnostic state« in Italy after the Risorgimento, as Giovanni Gentile estimated, disalienated the majority of religious populations. In Germany, two Christian denominations created the phenomenon of »Kirchenvolk«, with opposite tendencies. In Croatia, the nation did not even have an integrated territory to live on. Serbian provinces split Croatia in two different regions. This division even caused the national mentality not to have a common prevalence in opposing the Orthodox Serbs.

In all cases where fascism made an upheaval – Italy, Germany, Croatia particularly – the ideology of those movements was limited by the quest for national integration. In Italy, the first ideology of Mussolini's movement was confined by the triangle free market economy, nationalistic foreign policy and interventionism in the field of capital and labour. It was the tradition of the Catholic church which greatly enriched this original poverty of the fascist ideo-

³⁶ Otto Kallscheuer. *o. c.*, 146.

logy. In Germany, the church helped in legalizing the racist feeling of German unity. It was Erich Ludendorff who estimated in 1921 («Kriegsführung und Politik») that German people were not sharing the feeling of a common nation. Due to the split into two religious nations («Kirchenvölker») the consciousness of a common race made a historical substitute to the feeling of national oneness. In Croatia, the church helped the theories on the territorial integration of the Croatian people: to populate the Serbian provinces by »internal colonisation« and the strengthening of the bridgehead behind Dubrovnik.

Giovanni Gentile developed a theory on the »Ethical State« in Italy (as well as Martin Heidegger in Germany) by which the totalitarian state and dictatorship were justified. Religion is not between men, but in men as their basic moral standing. Morality is not to be contracted between free citizens, but should always be octroyed by God and the church as his deputy on earth. Hence, the sovereignty is not in the people, but in the church's guidance.

The first theoretical foundations of the fascist ideology in Italy were done by Giovanni Gentile in 1921 («Discorsi di religione») and Curzio Malaparte in 1927 (*L'Italie contre L'Europe*). In both cases ideology was a copy of the Catholic political tradition. Malaparte said that fascism was another Catholic Counterreformation, since the first one in XVI century against Martin Luther failed historically. Political tyranny in political patterns, family and rural culture («Strapaesano») in society. Industry should be organized in the way corporations before the French Revolution in 1789 helped to maintain the society of class harmony, and not class struggle.

After the first military defeats in the War 1939–1945, the Vatican attempted the negotiation with the western powers. Preservation of the satellite states created under the German occupation in Eastern Europe, instead of Nazi and fascist governments of the Salazar type of Catholic dictatorship should be established, and the common resistance against communism were pillars of this new design. The author even quotes Arno Manhattan's »The Vatican's Holocaust« that in 1968 the US government and the Vatican made a deal on Yugoslavia, under the conditions that the Holocaust against Serbian people in 1941 should be neglected and not even publicly mentioned.

This paper was prepared for the international conference on World War II, September 1995 in Podgorica.

